

Josep de Udaeta El senyor del Castell

Esteve Molero

A la petita Gaia, que diu que vol ser ballarina,
i que va néixer el mateix dia que Josep de Udaeta,
però 95 anys més tard.

Introducció

Recordo la primera vegada que vaig veure de prop José de Udaeta. Bé, de prop és un dir, perquè en realitat va sortir per una finestra del castell de Ribes i ens va dir: "Escolteu, l'Àngel ha de sortir per aquí! Poseu una bona llum que l'il·lumini i farà un gran efecte". Era el Nadal de 1992, durant la preparació d'un dels primers Pessebres Vivents ribetans, segurament el quart. Tots vam quedar parats, semblava que hagués aparegut l'Arcàngel Gabriel fet persona, que ens anunciava tècniques de representació teatral. "Aquest és el senyor del castell, l'Udaeta -va dir el malaguanyat Jordi Giralte i Vidal- anem-lo a veure". Els jovenets de l'obra callàvem mentre el nostre director parlava amb aquell senyor alt i ben plantat, enèrgic, que de cop va dir: "Tinc el tron del rei Herodes que necessiteu!"

Efectivament, ens va deixar (gairebé obligar a utilitzar!) un tron en què ell mateix havia segut fent aquest personatge al Gran Teatre del Liceu, en l'òpera *Salomé* de Richard Strauss.

També recordo quan el vaig veure per segona vegada, segurament poc després, potser l'estiu següent. El meu amic Carles Mirret em va dir: "Anem al castell a veure l'Udaeta, que

aquests dies para allà". En Carles volia que ens expliqués curiositats del castell, del procés de reconstrucció, de la cambra que havia servit de calabós... no ho recordo exactament. La màxima il·lusió era que ens hagués ensenyat algun passadís secret, segur. En canvi, José de Udaeta ens va ensenyar la seva col·lecció de castanyoles, ens va parlar de música, de dansa, de noms que no coneixíem. I fins i tot en idiomes que no coneixíem! Si revivia una anècdota ocorreguda a París ens parlava en francès; a Berlín, en alemany; a Nova York, en anglès... I nosaltres contents encara que no haguéssim entès res, perquè teníem la sensació d'haver estat una estona al costat d'una personalitat excepcional. Va ser la seva dona, la Marta, qui un altre dia ens va explicar coses del castell, tot i que no vam esbrinar res sobre passadissos secrets...

La tercera i última vegada que el vaig tractar va ser quan jo treballava com a guionista a Televisió de Catalunya. El vaig entrevistar per al programa "Nydia", el juny de 2002. Va ser amb motiu del seu espectacle "El Secret de la castanyola", en què actuava acompanyat de dues artistes molt més joves que ell, la ballarina Belén Cabanes i la pianista Marina Rodríguez. Anys més tard, els seus fills em van explicar que en aquell moment es pensaven que el seu pare s'havia tornat boig: "Ell tenia més de vuitanta anys i actuava amb la Belén i la Marina, que podien ser

les seves netes!” Però és que José de Udaeta era així: energia desbordant i capacitat de reinvençió. Sempre ha estat, per a mi, una figura admirada, gairebé mítica, com d'un altre temps. Un artista vertader, dels d'abans; i relativament desconegut fora dels àmbits artístics. “No he tingut mai ni gelos ni enveja”, deia. Se centrava més en la seva feina que en la seva fama, en el seu treball que en la seva glòria. Com també són relativament poc coneguts grans artistes que aniran apareixent al llarg d'aquest opuscle. A Sant Pere de Ribes, però, José de Udaeta i Marta Font sempre seran recordats com aquelles persones d'alta sensibilitat artística que van salvar el nostre castell mil·lenari. Com expliquen els seus fills: “La nostra mare promou, gestiona i supervisa tota la restauració, a càrrec del mestre d'obres Salvador Andreu. Es deté la ruïna, se sanegen totes les construccions i es refan totes les estructures, com els murs, les voltes i els forjats. Es reconstrueixen les cobertes i s'habiliten l'espai de la torre i la cisterna medieval, conservant tots els elements de la construcció original. Es dota dels serveis d'aigua, sanejament, electricitat, gas i estufes. S'habiliten la cuina i els banys. Es restauren els paviments de pedra i tova de la casa. Es refà tota la fusteria de finestres i portes interiors i exteriors. El jardí es pobla amb plantes autòctones i s'hi edifica una casa d'eines per al seu manteniment”.

Fa gairebé trenta anys, quan preparàvem aquell Pessebre Vivent de 1992, vam descobrir que entre mates i matolls hi havia un antic camí empedrat que connectava la plaça del Castell amb Sota-ribes. Un viarany mil·lenari, senzill i harmoniós que ha sobreviscut al pas del temps. Per a la com-

memoració del centenari del naixement de l'artista, el 2019, l'Ajuntament de Sant Pere de Ribes va batejar-lo amb el nom de “Passatge José de Udaeta”, i Belén Cabanes i Marina Rodríguez van interpretar un concert a l'interior de l'església vella.

És l'homenatge a aquell senyor del castell que no sabíem ben bé qui era, ni què feia, ni per on parava, però que sabíem que era especial i que ara us convido a conèixer. I us proposo de fer-ho a través de dos documents, un de personal i un d'objectiu.

Per una banda, un retrat literari que li vaig dedicar ja fa temps, perquè tenia la necessitat d'escriure'l, i que fins ara havia romàs inèdit. Per l'altra, una cronologia biogràfica que vaig preparar per a la sala Udaeta que hi haurà en el futur museu ubicat al castell de Ribes.

Són dues aproximacions diferents a la mateixa persona: José de Udaeta, el senyor del castell.

Udaeta en el paper
d'Herodes (ópera Salomé
al Gran Teatre del Liceu).
A l'esquerra, Montserrat
Caballé

“Un dia ballaràs al Liceu”

José no tenia cos de ballarí. Es mirava la cama estirada, repenjada a la barra de l'estudi de dansa del carrer Petritxol, i la veia massa llarga; i el peu, massa gran. De reüll, com qui no vol la cosa, es fixava en el Joan, que veia perfectament proporcionat; i en el Josep, a l'altre costat, que també jutjava estilitzat. El mestre es va adonar que José no estava prou concentrat en els exercicis, però va callar.

Segurament era massa llarg, segurament. I probablement tenia els peus massa grans, probablement. Pensava que la seva llargària sobresortiria excessivament en un cos de ballarins clàssics, de mides harmòniques. Va decidir que volia ser ballarí quan el tiet Ramon, que hi tenia palco, el va portar al Liceu. Aquelles sílfides dels *Ballets Russos de Monte Carlo* eren perfectament iguals. Tampoc no veia el seu nas ja aguilenc en un cos de ball fi i elegant. Però volia ser ballarí.

Davant l'abstracció de l'alumne, el mestre no va poder més:

- *José! Un dia ballaràs al Liceu! Però ara concentra't!*

Ell, un artista apassionat però calculador, impulsiu però estratègic, seguia

sense veure-ho clar: s'aplicava en els exercicis tant com podia, però la intuïció li deia que ni formaria part d'un cos de ballarins ni esdevindria un solista clàssic. Compartia un talent innat amb els seus companys, els únics nois de la classe, però en Joan (Tena) i Josep (Ferran) sí que tenien la constitució perfecta per esdevenir grans ballarins.

En els moments de desesperació i desànim, la Marta, la seva futura muller, li deia: “*José Luis, tu bailarás! Como yo te lo digo*”. Aleshores eren una parella jove amb ànsies d'aventura. S'havien conegut al Estudio de Teatro de Juan Germán Schroeder, una companyia de teatre experimental. Però José no es conformava amb el teatre. Volia ballar. “*Pues bailarás, José Luis! Como yo te lo digo*”.

Debut al Gran Teatre del Liceu,
en el personatge de Pierrot del
Carnaval de Robert Schumann

Un artista, a més del talent i de la tècnica, ha de tenir oportunitats. I estar preparat per, constantment, superar obstacles. El primer que va interposar-se entre ell i el ball va ser el seu pare, don Enrique de Udaeta, tinent coronel, que no volia que el seu fill petit es dediqués a l'art. *“Haz algo: acaba el bachillerato, haz la reválida, una carrera...”*. També va sobreposar-se a París, davant del gran Serge Lifar. Amb la seva simpatia desbordant, el jove José va aconseguir que el gran coreògraf francès acceptés de fer-li una audició.

De cop, després de l'excitació inicial, es va adonar que no tenia roba apropiada per ballar. Va anar a l'audició igualment. *“¿Y sabes lo que hice? Pues bailar en calzoncillos”*. I Lifar va quedar meravellat. Quan explicava l'anècdota, José deixava anar una riallada sorollosa i franca, encomanadissa per autèntica. Tampoc va empètitir-se quan Joaquim Montaner, després de veure'l ballar en una festa privada a Barcelona, li va dir secament: *“Tu no sabes lo que es bailar. Eres artista, pero no eres un bailarín. Tienes que hacer barra”*. I se'n va anar, deixant-lo amb un pam de nas. José va anar estirant del fil fins que Alfons Puig li va aclarir: *“En Montaner vol dir que et falta tècnica. Jo et presentaré en Joan Magriñà... A veure si tinguéssim la sort que t'acceptés com a alumne”*. I en José ja es va ocupar de que no hi intervingués únicament la sort. Altra vegada, la seva simpatia, però sobretot el seu talent, li van obrir unes portes que al principi semblaven impossibles de traspasar. Però el tema del cos... no

sabia com resoldre'l. Magriñà, conscient de les preocupacions del seu alumne, un dia li va deixar anar:

- *José, et podries plantejar de dedicar-te al ball espanyol. La teva figura hi casaria perfectament.*

I el nas també! Darrere del nas de José de Udaeta s'hi amagarien personatges tan importants com l'Herodes de Salomé o el comanador de Don Juan Tenorio. I el Quixot! El personatge més íntimament lligat a la seva essència: il·lús, extrem, agre i imaginatiu, però sempre estratègic. Esbojarrat, però savi. I sobretot, noble. José de Udaeta posseïa noblesa natural, heretada genèticament de generacions passades. Tot això, sumat a una simpatia franca, el feien un personatge magnètic, gairebé màgic.

Es seu talent li va obrir portes que semblaven impossibles de traspasar

La Marta i en José es van casar a Santa Maria del Mar de Barcelona, però es van instal·lar a Madrid. Ella treballaria d'assistent de Cayetano Luca de Tena, al Teatro Español; i ell ballaria a l'Òpera de la ciutat. A més, José de Udaeta va aprofitar la dècada que van viure a Madrid per perfeccionar-se en dansa espanyola. Amb *“El Estampío”* va aprendre a repicar els peus al ritme dels pals flamencs; amb *“La Quica”*, a moure els braços; i amb Regla Ortega,

el “desgarro” de la força gitana. José de Udaeta era un home intel·ligent, com denotava la seva mirada. Va ser en aquesta època que va començar a estudiar i col·leccionar castanyoles, un terreny que sempre havia estat en mans femenines.

Al cap de relativament poc temps es va convertir en un expert en ambdues matèries, tant en les castanyoles com en la dansa espanyola. José de Udaeta va ser un home atent, observador, estudiós i meticulós. Havia acabat de descobrir que en el problema, en la limitació, en la crisi... hi havia la solució, el camí a seguir. I això li havia ensenyat el seu propi cos.

El seu nas li va indicar que aquella ballarina suïssa, Suzanne Audéoud, havia de ser la seva parella artística; i que havien de moure's en format petit. Així van iniciar una aliança que els portaria, durant vint anys, a actuar per tot Europa: Susana y José. Junts van crear espectacles com: *“Puerta del vino”, “El monosabio”, “Orfeo gitano”, “Encuentro rítmico”, “La plañidera”, “Romance de Carmen y Don José”, “Villancico”, “La verbena”, “La Celestina”...*

En la majoria d'ells la ja muller d'en José, la Marta, s'ocupava del vestuari; i el marit de la Suzanne,

Fotografia de Josep Aznar
amb Udaeta i el ballet de
cambra ARSIS en l'espectacle
Castañuela Viva (1994)

l'Antonio Robledo, de la música. Fins que un dia, cansada de voltar món, la Suzanne li va dir: *"Jose Luis, creo que ya estamos mayorcitos para estos trotes"*. I ell va pensar: *"I ara què faràs?"*

Molts ballarins destacats, quan es retiren, munten una escola de dansa. *"Però una escola, jo? Això és com una casa: has de comprar la llet, l'arròs, el paper de cuina, el paper de wàter, la fregona... i tenir una secretària. Vas fins dalt de tot d'obligacions i se t'acaba la vida artística"*. Aleshores va rebre una trucada de Nova York. Era la multimilionària Rebekah Harkness, que volia un artista flamenc per a la seva flamant companyia de ballet. Hi col·labora com a coreògraf i mestre de ball durant dues temporades, però no s'hi acaba de sentir còmode. La potentada, que se'n va adonar, li va dir:

- *José, you are a great artist with the castanets. You are here with us and we are very lucky, but you need to do something with the castanets, your life.*

Va trucar a la Marta, que amb els cabals aconseguits a Nova York estava reconstruint el castell enrunat de Sant Pere de Ribes. Els murs de l'antiga torre medieval van sentir durant tres anys seguits com José de Udaeta perfeccionava la tècnica de les castanyoles.

***Amb gairebé seixanta anys,
emprenia una nova carrera artística,
que el duria a compartir escenari
amb Montserrat Caballé
o Herbert von Karajan***

Ja feia molts anys que no tenia por de res. Sabia que, amb perseverança i rigor, aconseguiria tot allò que es proposés. I ara s'havia proposat ser concertista internacional de castanyoles. I ho va aconseguir. I aquesta vegada el nas no hi va tenir res a veure.

En tornar de Nova York va anar directament a casa d'una antiga companya d'estudis, l'Emma Maleras. Ella s'havia especialitzat en la interpretació i l'ensenyament d'aquest petit instrument de percussió. José es va dedicar en cos i ànima a l'estudi per convertir els Ta, Pi, Tans en perfectes i rítmics Riá Pitás. El seu debut com a solista va ser a la Sala Mozart del Liederhalle de Stuttgart. Amb gairebé seixanta anys d'edat, José de Udaeta empenia una nova carrera artística, que el duria a compartir escenari amb Montserrat Caballé o Herbert von Karajan, entre molts d'altres.

Assegut en una butaca al seu pis barceloní, José de Udaeta repassava amb humor, sinceritat i cordialitat, la seva vida. Responia amb alegria, salpebrant-les aquí i allà amb anècdotes, a les preguntes de la Margarita Cabero per a un projecte titulat *“Memòries d'altre temps: recull biogràfic dels ballarins del Gran Teatre del*

Liceu, 1933 – 1967”. La majoria de cites d'aquest text procedeixen del vídeo editat per Cabero. En les imatges, un José de Udaeta de 89 anys brilla d'entusiasme, com va brillar tota la vida. Se sap un dels darrers hereus d'una estètica coreogràfica iniciada per Joan Magriñà: el pas de l'antiga escola boquera (aquella forma barroca de la dansa espanyola, cortesana i estilitzada, però de forta influència popular) a la sofisticació del ball flamenc. A la pregunta: *“Què es pot fer per arribar tan bé, tan content, tan optimista i tan viu als 89 anys?”*, Udaeta respon, sense vacil·lar: *“estimar el ball”*.

Però on està el truc que converteix en autoritat mundial a un jove que dubta del seu cos de ballarí? D'on es treu la força per començar una nova carrera artística amb gairebé seixanta anys d'edat? L'artista té la resposta: *“Crec que he estat en el lloc oportú en els moments idonis. I he sabut aprofitar-ho. És molt important fer cas a la gent que et rodeja. La persona que menys t'esperes és, potser, aquella que et dirà per on has d'anar. Amb una sola frase. Aleshores et quedes sec, en el moment més inesperat. Pot ser que sigui la senyora de fer feines d'un teatre, en acabar un assaig”*.

José de Udaeta, nascut el 27 de maig de 1919, va debutar al teatre del Liceu el 1943, en la versió coreografiada per Michel Fokine d'El Carnaval, de Robert Schumann. Ell hi va fer el paper de Pierrot al costat María de Ávila, la Colombina. En el paper d'Arlequí hi havia el seu mestre, Joan Magriñà. Va morir el 15 de setembre de 2009, als noranta anys. Les darreres dècades de la seva llarga vida, quan no estava de gira, les va passar al castell que ell i la Marta van reconstruir a Sant Pere de Ribes, on ara hi ha un museu. Una de les sales porta el seu nom i s'hi exhibiran les seves castanyoles.

José amb la seva mestra de castanyoles, Emma Maleras

La torre del castell de Ribes i el campanar de l'Església Vella en una fotografia de Maika Rísquez

Cronologia de

José de Udaeta amb els seus pares i germans.
Ell està a la falda de la seva mare

1919, 27 de maig. José de Udaeta i París neix a Barcelona, el petit dels nou fills del matrimoni entre Enrique de Udaeta i Mercedes París. El pare era militar, i la manera pertanyia a la burgesia barcelonina.

1933. Descobreix la seva vocació de ballarí en assistir a una representació dels Ballets Russos de Montecarlo al Gran Teatre del Liceu de Barcelona.

1936-39. Marxa a París per evitar la guerra civil espanyola. Fa una audició per a Serge Lifar i Serge Peretti al “*foyer de la danse*” del Palais Garnier parisenc.

1939. Torna a Barcelona. Balla en cercles privats de la burgesia catalana. El dramaturg Joaquim Montaner el posa en contacte amb Alfons Puig, estudiós

de la dansa i el ballet, que intercedirà perquè estudiï amb Joan Magriñà.

1942-44. Col·labora amb el Teatro Estudio de Juan Germán Schroeder, com a actor. Allà coneix la que serà la seva futura muller, Marta Font. Prepara la coreografia “*Le Coq d’Or*” (òpera de Rimsky-Korsakov) que un grup amateur estrenarà al teatre Tívoli de Barcelona. Actua amb Trini Borrull a

l’antic teatre Comedia barceloní, sota el pseudònim de Martín Ariel.

1945, 3 d’octubre. Es casa amb Marta Font i s’instal·len a Madrid. José es converteix en el primer ballarí del Teatro María Guerrero, mentre que Marta treballa d’ajudant de direcció al Teatro Español. A Madrid, Udaeta estudia dansa espanyola amb Francisca González “*La Quica*” i Regla Ortega, flamenc amb Juan Sánchez “*El Estampío*” i Enrique Jiménez “*El Cojo*”, i profunditza en l’antiga escola bolera de la mà de la família Pericet.

1946. Debuta al Gran Teatre del Liceu en el paper de Pierrot del Carnaval de Schumann, coreografiat per Michel Fokine. Comparteix repartiment amb María de Ávila i Joan Magriñà, el seu mestre.

José de Udaeta

El 3 d'octubre de 1945 Marta Font i José de Udaeta es casen a la basílica barcelonina de Santa Maria del Mar

1947, 20 de setembre. Neix el seu primer fill, Alberto, a Barcelona. Serà escultor.

1948, 31 de maig. Estrena del primer espectacle al costat de Suzanne Audéoud a Ginebra. Actuaran plegats durant més de vint anys, sota el nom artístic de *"Susana y José"*.

1949, 20 de juliol. Neix el segon fill, Santiago, a Zurich. Serà arquitecte.

1952. El compositor Joaquin Rodrigo li dedica la peça musical *"Seguidillas del diablo"*.

1958, estiu. Comença a impartir classes de dansa a la Internationale Sommerakademie des Tanzes alemanya, una acadèmia de prestigi internacional. Hi participarà fins el 1979.

1964. Escriu el capítol *"Flamenco"* per a un compendi sobre dansa editat a Hamburg: *"Die Tanzarchiv-Reihe"* (arxius de dansa).

1969. Estrena el darrer dels espectacles del duet *"Susana y José"* a Hilversum, titulat *"Final alegre"*. Decideix centrar-se en l'estudi de les castanyoles, que cursa amb Emma Maleras a Barcelona.

1972. Inicia les tasques de restauració del castell mil·lenari de Sant Pere de Ribes, on fixarà la seva residència. Marta, la seva esposa, s'encarrega de dirigir els treballs; mentre ell se centra en l'estudi de les castanyoles i les col·laboracions amb el ballet de Rebekah Harkness, a Nova York.

1973-74, estiu. Imparteix els primers cursos de dansa espanyola a Sant Pere de Ribes, al castell, de manera informal. Serà el germen dels famosos cursos estivals que durant gairebé vint anys (1975-94) es faran a Sitges sota la seva direcció.

1976. Primer concert internacional com a solista de castanyoles, a la sala Mozart del Liederhalle de Stuttgart.

Dos artistes catalans que també van actuar plegats, Montserrat Caballé i José de Udaeta

1977-78. Gira a duo amb Montserrat Caballé per les principals sales d'Europa: La Scala de Milà, Royal Opera House Covent Garden de Londres o Bayerische Staatsoper Nationaltheater de Munich, entre d'altres.

1979. Participa en la producció "*The magic of Dance*" de la BBC anglesa. Les imatges són enregistrades al castell de Ribes: la famosa ballarina Margot Fonteyn fa les presentacions des de l'interior, Udaeta "zapatea" a l'entrada i un grup folklòric balla una jota al pati.

1985. Col·labora amb el famós director d'orquestra Herbert von Karajan.

Com a concertista de castanyoles i com a coreògraf a l'òpera Carmen, en els Festivals de Salzburg.

1987. Rep el *Premi Nacional de Dansa* atorgat per la Lliga Alemanya de Pedagogia de la dansa.

1989. Rep la "*Medalla de Plata de las Bellas Artes*" del govern espanyol.

1989. L'editorial Del Serbal i el Ministerio de Cultura Español publiquen el seu llibre "*La castañuela española*", adaptació d'un text seu publicat anteriorment a Alemanya. Aquesta mateixa editorial publi-

carà la biografia "*José de Udaeta, 50 años en escena*" el 1995, signada per l'estudiós de la dansa Carlos Murias.

1995, 21 de maig. Mor la seva esposa, Marta Font i Castany, a l'edat de 78 anys. Sempre va assessorar artísticament els muntatges de Susana y José, i en molts d'ells es va encarregar del disseny de vestuari i de les lletres de les músiques, sota el pseudònim d'Alberto Cárdenas. A més, va col·laborar amb artistes com Cayetano Luca de Tena, Ramon Trabal i Altés, Fabià Puigserver i Roc Riera Rojas, entre d'altres.

1995. Rep el Premi Nacional de Dansa de la Generalitat de Catalunya.

1999-2005. Darrer projecte estable de José de Udaeta, al costat de la pianista Marina Rodríguez i la ballarina i intèrpret de castanyoles Belén Cabanes.

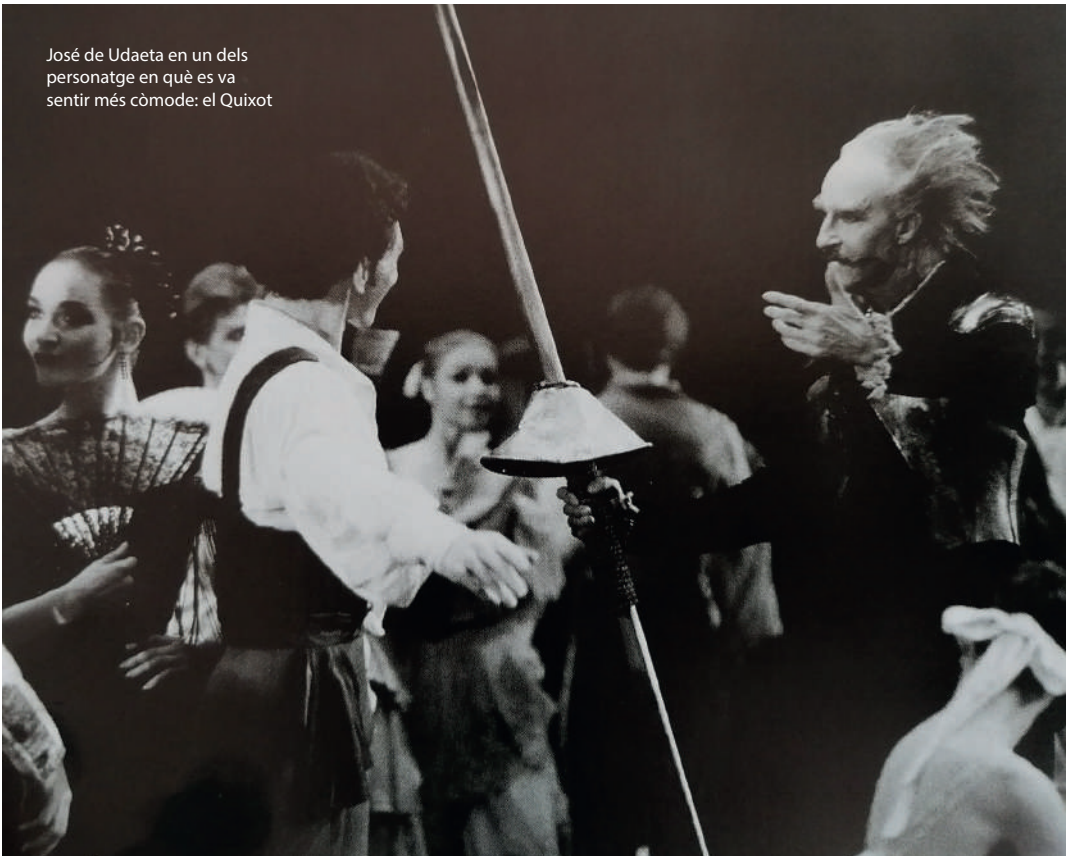
2000. Rep la Medalla d'Or al Mèrit de les Arts de l'Ajuntament de Barcelona.

2001. Rep la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya.

2009, 15 setembre. Mor amb 90 anys a Sant Feliu de Guíxols, on vivia amb el seu fill gran. Les seves cendres mortuòries i les de la Marta dansen juntes al mar, prop de la Punta des Plom de Sa Tuna, a la Costa Brava.

José de Udaeta en un dels personatges en què es va sentir més còmode: el Quixot

Les fotografies que il·lustren aquesta separata, quan no se'n cita l'autoria, provenen del llibre biogràfic "José de Udaeta, 50 años en escena" de Carlos Murias, així com dels arxius del Centre de Documentació i Museu de les Arts Escèniques de l'Institut del Teatre (MAE).

Les castanyoles reproduïdes formen part de la col·lecció personal que José d'Udaeta va anar forjant al llarg de la seva vida. La integren gaire bé tres-cents instruments que actualment es troben al MAE de la Diputació de Barcelona.

**Ajuntament
Sant Pere de Ribes**